

ВІД МАЗЕПИ ДО СКОРОПАДСЬКОГО: ДИСКУРС ГЕТЬМАНСТВА В ІСТОРИЧНИХ СТУДІЯХ І ХУДОЖНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1930-х рр.

Ірина Жеваженко

*молодший науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника*

Проаналізовано дискурс гетьманства в західноукраїнських та українських еміграційних виданнях 1930-х років, присвячених добі гетьмана Івана Мазепи та часу правління гетьмана Павла Скоропадського. Висвітлено історіографічні дослідження про місце і роль цих гетьманів в історії української державності.

Ключові слова: *Іван Мазепа, Павло Скоропадський, історіографія, дискурс.*

The article examines the discourse on Ivan Mazepa and Pavlo Skoropadsky in the Western Ukrainian and Ukrainian emigrant publications in the 1930s. The article shows historiographical research about the place and role of this hetmans in the history of Ukraine.

Keywords: *Ivan Mazepa, Pavlo Skoropadsky, historiography, discourse.*

Упродовж 20–30-х років ХХ ст. до складу української політичної та інтелектуальної еліти належали представники різних соціально-політичних течій. Про себе заявили три «табори»: республіканська демократія під прапором УНР, націоналісти та монархічний гетьманський рух [57]. Офіційним друкованим органом Проводу українських націоналістів був часопис «Розбудова нації», який виходив у Празі у 1929–1934 рр. Республікансько-демократичний напрям в еміграції представляли в основному прихильники колишньої Української Народної Республіки на чолі з президентом УНР Андрієм Ливицьким. Уряд УНР в екзилі до початку Другої світової війни розміщувався у Варшаві. Тут його стараннями створили Український науковий інститут, який очолював Олександр Лотоцький, а науковим секретарем і редактором наукових праць був Роман Смаль-Стоцький. Монархічний гетьманський рух складався з прихильників гетьманської держави Павла Скоропадського

1918 р., які 1920 р. у Відні об'єдналися в «Український союз хліборобів-державників». Найвідомішим діячем союзу до початку 1930-х років був В'ячеслав Липинський. У вересні 1930 р. союз розколовся, і прихильники гетьмана об'єдналися у «Союз гетьманців-державників». Союз мав свої організації в усіх країнах української діаспори. Найбільші осередки містилися у США та Канаді, де у 1930-х рр. їх налічувалося понад шістьдесят.

Об'єктом нашого дослідження стали книжкові видання 1930-х рр., присвячені добі Івана Мазепи та часу правління Павла Скоропадського. Предмет дослідження полягав у визначенні того, яке значення тогочасні дослідники надавали українським гетьманам на сторінках своїх історичних розвідок і художніх творів.

Сучасний дослідник мазепіани Ольга Ковалевська у праці «Образ гетьмана Івана Мазепи в українській історіографії» [28] зазначає, що впродовж XVII–XX ст. було написано багато різноманітних історичних творів, на зміст і головні висновки яких впливали належність істориків до тієї чи іншої концепції історичного розвитку, відповідність їхніх праць конкретній ідеології та інші фактори, які обумовили певні стереотипи в дослідженнях. Науковець називає низку оцінок Івана Мазепи, які були відображені у працях української історіографії. Це — постать гетьмана в традиціях козацького історіописання; у працях української романтичної та народницької історіографії XIX ст.; у дослідженнях української державницької історіографії XX ст.; у працях радянських істориків, а також у дослідженнях істориків кінця XX — початку XXI ст. [28, с. 523]. О. Ковалевська зазначає, що Івана Мазепу історики-емігранти оцінювали досить високо: гетьман-державник, гетьман-самостійник, гетьман-благодійник. Вони намагалися не засуджувати й не возвеличувати українського гетьмана, а прагнули зрозуміти логіку і причини його дій та вчинків: «Вони прагнули бачити у ньому людину свого часу, що діяла відповідно тогочасним ідеалам, уявленням, власним переконанням та конкретно-історичним обставинам; крах політичних планів гетьмана, як правило, розглядався як катастрофа для всієї України і навіть Європи» [28, с. 553].

Іван Лисяк-Рудницький, історик української суспільно-політичної думки XIX–XX ст., праці якого мають великий вплив на

сучасну історіографію, констатує, що народницька історіографія XIX ст. щодо козаччини «підходила з критерієм народніх уявлень і пересудів, нездібна була віддати справедливість» таким діячам, як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик; «але ж бо справжня історична «козацька нація» була чимось іншим, ніж народня пам'ять про козаччину 19 ст.» [39, с. 22]. У роздумах над питанням, коли постала українська нація, історик беззаперечно стверджує: «в давніших віках українська (чи пак «руська» або «козацько-українська») нація повставала вже двічі. Але новітня українська нація народилася щойно в 1917 році» [39, с. 24], коли в Україні «раптом знову віджив з великою силою «козацький дух» [39, с. 22].

Великий і різножанровий пласт наукової, мемуарної та публіцистичної літератури присвячено короткотривалому періоду існування гетьманату П. Скоропадського 1918 року. Значну її частину у міжвоєнний період написали безпосередні учасники тих подій. Дослідники зазначають, що політичні дискусії та особистісні протиборства вилилися у формування двох історіографічних течій — уенерівської та прогетьманської [15; 30; 58]. Руслан Пиріг, дослідник проблем новітньої історії України, стверджує, що ця традиція характерна і для сучасного вітчизняного історіографічного процесу, який поділив його учасників на «адептів та критиків Української Держави» [58, с. 9]. Цієї думки дотримується також Геннадій Корольов, який зазначає, що у пострадянський період відбулося повернення до дискусій між «уенерівцями» та «гетьманцями» [30, с. 372]. Пояснює він це наслідком осмислення в емігрантських політичних колах причин поразки Української революції 1917–1921 рр.

Дослідник історії України XX ст. Юрій Терещенко на противагу народницькій історіографії обстоює альтернативний погляд на історію. Він зазначає, що українцям, як і всім європейським народам, властиве монархічне світобачення. На його думку, ідея монархізму в Україні була тісно пов'язана із самостійницьким рухом за відновлення незалежної української держави, що розгорнувся наприкінці XIX — на початку XX ст. [73]. Зауважимо, що Ю. Терещенко наголошує на тому, що практично вся історія Гетьманщини була позначена «боротьбою між монархічним і республіканським принципами організації влади в Україні». Монархічна ідея, стверджує дослідник, зародилася ще за часів правління Богдана

Хмельницького і була предметом уваги наступних гетьманів, та «найбільш послідовним, глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах абсолютизму» [73] дослідник називає гетьмана Івана Мазепу. Але наголошує, що, незважаючи на позитивні наслідки діяльності Мазепи для Гетьманщини, «попри всі здобутки, піднесення культури й економічне зростання, українське суспільство зазнало тяжкої ідеологічної та моральної деградації, яка унеможливила національну консолідацію під час антимосковської акції гетьмана» [73]. Ідеолог українського монархізму В'ячеслав Липинський, розглядаючи антимосковський виступ Мазепи не як задоволення гетьманських амбіцій, а як протидію загрозам московського царя, його зазіханням на права козацького стану й окремішність українського політичного організму [74, с. 318]. За словами Юрія Терещенка, проведення історичної паралелі між Мазепинщиною і визвольним рухом 1917–1921 рр. було для В. Липинського приводом довести безперспективність так званої класової політики і партійної суперечки, яку здійснювали лідери Директорії, нехтуючи інтересами народу [74, с. 325].

На думку Івана Лисяка-Рудницького, головна течія української революції була народницькою і соціалістичною, а режим УНР мав більшу соціальну підтримку, ніж гетьманат Скоропадського. Тому лише масова народна підтримка могла надати легітимності режимові Скоропадського: «В Україні не існувало місцевої монархічної традиції; врешті гетьманат XVII–XVIII ст. був виборний, напівреспубліканський. Отже, квазідинастичних претензій гетьмана Павла Скоропадського було недосить аби надати його правлінню аури легітимності» [40, с. 170].

Станіслав Кульчицький, дослідник історії України XIX — початку XXI ст., визначаючи місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі, зазначає, що Гетьманат був лише *спробою* спертися на історичну традицію: «Гетьманська Україна у XX ст. залишалася тільки ідеєю. Царизм її знищив ще у XVIII ст. Говорити про встановлення необмеженої [...] або конституційної [...] монархії не доводиться» [35; 36 с. 47-48]. Цієї думки дотримується історик Владислав Верстюк, який стверджує, що реальних, суто українських консервативних цінностей практично не існувало: «Втративши наприкінці XVIII ст. останні атрибути державності,

українське суспільство більш як сто років спрямовувало всі свої сили на національно-визвольну боротьбу, на ґрунті якої формувалася революційно-демократична політична традиція, тоді як консервативна встелялася шаром етнографізму й архаїчності» [12, с. 146].

Пристаюючи безпосередньо до аналізу праць діячів досліджуваного періоду, зазначимо, що на сторінках книжкових та періодичних видань 1930-х років зав'язалася гостра полеміка щодо ідеологічних питань, які стосувалися подій Української революції 1917–1921 рр., гетьманату Скоропадського та повалення його під проводом Директорії. Характерно, що практично кожна з течій наголошувала, що своєю справою продовжують справу гетьмана Івана Мазепи.

Починаючи з середини 1920–1930-х років, на західноукраїнських землях і в еміграції можна говорити про певний культ Мазепи. На сторінках видань історики, дослідники, письменники, висвітлюючи тогочасні проблеми і події, публікують праці і розвідки, присвячені часам правління гетьмана Івана Мазепи. Вони називають його «Великим Гетьманом». Так, побачили світ праці Д. Донцова «Мазепа і мазепинство», І. Борщака «В книгозбірні гетьмана Орлика» та інші. Дмитро Донцов називав гетьмана «безсмертним абсолютом, у вчинках якого виразно позначається політичний і національний імператив, придатний для нашої епохи» [5, с. 185]. Професор Роман Смаль-Стоцький у доповіді «Мазепинські традиції старої УНР», опублікованій значно пізніше (1961 р.) на сторінках доповідей НТШ у Нью-Йорку, переконливо стверджував: «В дійсності еміграція У. Н. Р. — то продовження Мазепинської еміграції, що творить нерозривну цілісність нашої боротьби за волю й державу» [72, с. 4], «... еміграція, оголошена Урядом Української Народньої Республіки, продовжує й здійснює ідею Великого Гетьмана: незалежність і державність України» [72, с. 10]. Діяльність гетьмана Івана Мазепи вивчав також відомий дослідник Олександр Оглоблин. До 250-ліття смерті Івана Мазепи він видав відому монографію «Гетьман Іван Мазепа та його доба» [49], роботу над якою розпочав ще у 1920-х роках.

Основним джерелом для виявлення досліджуваних видань стала бібліографічна база даних, створена для багатотомного бібліографічного покажчика «Українська книга в Галичині, на Буковині,

Закарпатті, Волині та в еміграції, 1914–1939» [75; 76] у відділі наукової бібліографії ЛННБ України ім. В. Стефаника. Варто згадати і Мазепину бібліографію, яку підготувала дослідник О. Ковалевська 2009 р. під назвою «Мазепіана: матеріали до бібліографії: (1688–2009)» [47]. До покажчика увійшли опубліковані джерела — наукова, науково-популярна, енциклопедична та художня література, присвячена постаті Івана Мазепи та періоду його гетьманування (1687–1709), — що виходили друком упродовж другої половини XVII — початку XXI ст. в Україні та закордоном. Серед бібліографічних видань, які висвітлюють діяльність Павла Скоропадського досліджуваного періоду, назвемо також матеріали до біобібліографії «Гетьман Павло Скоропадський (1873–1945)» [14], які вийшли 1996 р. у співпраці Музею гетьманства та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Покажчик вміщує основні вітчизняні і зарубіжні друквані видання українською та російською мовами про П. Скоропадського та його гетьманат, а також видання про гетьманський рух поза межами України. Аналіз виявлених джерел ми здійснили за тематичним принципом: видання, присвячені гетьманові Іванові Мазепі та його наступникам, а також видання, присвячені гетьманату Павла Скоропадського.

Упродовж 1930–1939 років на західноукраїнських землях та в еміграції вийшло близько 25 праць, присвячених гетьману Іванові Мазепі. Принагідно зауважимо, що ми взяли до уваги, в основному, окремі видання, оскільки існує ще великий масив публікацій у календарях. Аналізовані видання ми згрупували за географічним принципом: видання, які вийшли на західноукраїнських землях та в еміграції. Так, у Львові у різних видавництвах світ побачили історичні розвідки *Ілька Борщака*: «Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV-го (1742–1759)» (1932) [6], «Мазепа — людина й історичний діяч» (1933) [10], «Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана» (у співавторстві з *М. Рене*) (1933) [9]; «Войнаровський: сестринка гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський вязень» (1939) [7]; *Бориса Крупницького* «Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу» (1932) [33]; *Миколи Андрусяка* «Мазепа і Правобережжя» (1938) [3]; *Б. Николина* «Їх милість ясновельможний

пан гетьман Іван Мазепа» (1938) [48], а також «Твори» Івана Мазеви під редакцією С. Ю. Пеленського (1932) [45]. Серед художніх творів: історична драма на три дії з часів гетьмана Мазеви «Зрада» Григорія Коваленка (видана під криптонімом Г. К.) (1931) [29], інсценізація поеми Б. Лепкого «Мотря» Григорія Лужницького та Леся Лісового (1932) [42], а також поема Дж. Байрона «Мазепа» ([1938]) [4].

Наукова зацікавленість постаттю Івана Мазеви у ті часи була також зумовлена святкуванням 300-літнього ювілею від його дня народження. Правда, щодо точної дати народження Мазеви також велися певні дискусії, що спричинили ряд публікацій у пресі. Йдеться про дискусії між І. Борщакком та М. Возняком на сторінках часопису «Діло». М. Возняк, опираючись на польськомовні та німецькомовні джерела, переконував, що датою народження гетьмана можна вважати 20 березня 1632 р. [13]. Ілько Борщак розкритикував його теорію і зазначив: «Мазепа народився коло 1640 року, може рік раніше, може рік пізніше, але у всякому разі не в 1632 році» [8]. Дмитро Дорошенко, згадуючи ті події, писав, що українське громадянство не дуже вважало на ті суперечки; воно прийняло 20 березня 1632 р. як дійсну дату і в 1932 р. святкувало трьохсотлітні роковини народження славного гетьмана, впоряджуючи панахиди, академії, відчити, присвячені його пам'яті. І підсумував, що дата припадає на часи, близькі до першої половини 1630-х років, тому присвячені Мазепі видання 30-х років можна також вважати ювілейними [43, с. 1-2].

Львівський часопис для української молоді «Вогні» [46] 1932 р. опублікував замітку про відкриття у залах Національного Музею у Львові виставки на пошану великого українського гетьмана Мазеви та його доби. Виставка налічувала три сотні експонатів. Це — портрети Мазеви, універсали й грамоти з підписами гетьмана, його твори і видання, які йому присвятили сучасники. Промову, яку на відкритті виставки виголосив Іларіон Свенціцький, опублікував часопис «Діло» та видав окремим відбитком під назвою «Доба гетьмана Мазеви» [69].

Того ж 1932 р. у видавництві «Дажбог» вийшли «Твори» І. Мазеви під редакцією С.-Ю. Пеленського та з його вступною статтею «Літературна спадщина Мазеви» [45]. Для художнього оформлення

використані заставки, кінцівки та ініціали, якими оформлювали українські видання кінця XVIII — початку XIX ст. Крім відомих творів Мазепи («Дума», «Пісня про чайку» та «Письма до Мотрі»), Є.-Ю. Пеленський помістив «Псальма», які приписують гетьманові. Питання авторства цього твору дослідник розкрив у вступній статті: «Мазепі залежало на цьому, щоб авторство цих поезій проти Москви, що мали виробляти відповідний настрій, остало в тайне, щоб він як найдовше користувався довірям Петра. Цього вимагали його великі пляни. Тому теж особливі труднощі при усталенні авторства, тому мабуть не збереглися автографи» [45, с. 5]. Далі Пеленський аналізує визнані твори Мазепи, називає їх документами «історичної ваги» і захоплюється епічним талантом гетьмана: «З одного боку незвичайна плястика мови, з другого добірні, як на ті часи, порівняння підносять вартість цієї поезії...» [45, с. 6]. «Вага цих творів ще й у цьому, що до нині не втратили своєї гострої актуальности» [45, с. 11]. Доказом цього є замітка у часописі «Вогні» за травень 1932 р., де зазначено, що книга є першим критичним виданням поезій і листів гетьмана Мазепи, і наголошено: «Книжка більше чим на часі» [70].

Михайло Рудницький у передмові до книжки «Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана» називає її одним із «нечисленних прикладів свідомої праці, щоб заповнити прогалину між Україною та Європою» [9, с. 3]. Роман Бжеський у дослідженні (підписане псевдонімом Р. Млиновецький) про ставлення українських істориків і авторів до гетьмана Мазепи після Української революції різко розкритикував працю І. Борщака і зазначив, що «вони відповідають бодай формою настроям української еміграції і читаючого загалу західно-українських земель» [5, с. 189] «У цій книжці, — вказує Р. Бжеський, — І. Борщак трактує, всупереч правді, «Хмельниччину» як рух виключно соціяльний, а Мазепа зображений далеким від історичної правди» [5, с. 202]. Ярослав Дашкевич у передмові до видання 1991 року досліджень І. Борщака [11] називає їх такими ж багатогранними, неординарними і суперечливими, як і сам їх автор, «написані легким пером і історика, і журналіста в одній особі» [11, с. 4]. Його праці, зазначає Я. Дашкевич, написані на доброму науковому рівні, переважно на свіжій, вперше використаній саме ним джерельній базі [11, с. 8].

Накладом редакції «Записок ЧСВВ» у 1932 р. вийшла праця Бориса Крупницького «Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу» [33], де дослідник показав ставлення до Мазепи представників тогочасної європейської громадської думки, а особливо — «європейської журналістики». Тут автор наголосив, що до 1708 р. думка про Мазепу у німецьких журналах загалом була позитивною, німецькомовна преса акцентувала на відносному спокої в Україні з приходом Мазепи, публікувала його біографію. Перехід гетьмана у 1708 р. на бік шведського короля справляє сильне враження на німецьку спільноту. Тон і сама оцінка Мазепи як державного діяча з боку тогочасної німецької преси ґрунтовно змінюється з позитивної на негативну. У статтях гетьмана почали називати фальшивою та амбітною людиною, «невдячною та незадоволеною царською ласкою». Б. Крупницький пояснив це неприхильністю Німеччини до шведів та їх союзників і підсумував: «вони не знали Мазепи таким, яким ми його знаємо, як патріотичну, релігійну людину, щедру супроти Церкви й школи, не знали і його тяжкого становища поміж твердим, жорстоким Петром та незадоволеним людом українським» [33, с. 26].

У Львові 1938 р. у серії «Квартальник Вістника» (чис. 2 (18)) побачила світ історична розвідка Миколи Андрусяка «Мазепа і Правобережжя» [3] з ґрунтовними примітками і поясненнями автора. У передмові до видання редакція зазначила, що праця ця «зриває з Мазепи етикетку людини якоїсь однобокої орієнтації («східної» — в першій, «західної» — в другій випадку); унеможливує короткозорим політикам жонґлювання пам'яттю великого гетьмана, для якого цілість інтересів його країни — була на першому плані» [3, с. 3]. В основі дослідження лежать стосунки Мазепи і Палія, який був головним речником правобережної козаччини. Зауважимо, що Омелян Прицак у рецензії на це видання зазначив, що до цього часу питання приєднання гетьманом Іваном Мазепою Правобережної України до Гетьманщини не знаходило дослідника, а опубліковані праці висвітлювали питання лише принагідно, звертаючи увагу тільки на останні фази мазепинсько-паліївських стосунків [62, с. 35].

Осмыслиючи роль Івана Мазепи в українській історії, дослідники намагалися створити його реалістичний образ в художній літературі. Так, упродовж 1920-х років вийшли повісті Богдана

Лепкого «Мотря», «Не вбивай», «Батурин», «Полтава», які становлять одну органічну цілісність під спільною назвою «Мазепа». За словами критиків, Б. Лепкий відійшов від усталеної у західноєвропейській літературі традиції зображувати І. Мазепу як романтичного героя, що захоплений насамперед своїми любовними історіями. Б. Лепкий зробив спробу показати Мазепу державним діячем, політиком і дипломатом. На згадані повісті Б. Лепкого у 1932 р. накладом Української Книгарні й Антикварні у Львові у серії «Літературно-критична бібліотека» (чис. 52, 53) [22; 23] І. Історик (псевдонім не встановлений) видав літературно-критичні нариси. Автор проаналізував історію написання творів, їх проблематику, подав детальну характеристику дійових осіб. Того ж 1932 р. Григорій Лужницький та Лесь Лісовий (під псевдонімами Меріям-Лужницький та Луць Лісевич) зінсценізували повість Б. Лепкого «Мотря» [42]. П'єса вийшла у Львові накладом Миколи Матвійчука.

У 1933 р. у Перемишлі Василь Пачовський видав драму «Гетьман Мазепа: містерія воскресення в 5 діях» [55]. Тут Мазепа постає як символ боротьби України з Московщиною. У післямові автор наголосив, що ідея написання твору виникла ще у 1918 р., «але до писання не міг братися, переживаючи глибоко трагедію розвалля нашої державности» [55, с. 95]. Антимосковська тенденція В. Пачовського виступає і в розвідці «Іван Мазепа: життя й діяльність» [56], яка вийшла трохи пізніше — 1937 р. у Львові. У додатку поміщено вірш Мазепи «Всі покою щире прагнуть», який Пачовський назвав високопатріотичним твором, що «змальовує настрої української інтелігенції з кінцем XVII й на початку XVIII ст.», а також зазначив, що думка Мазепи невмируща, вона живе й росте, незважаючи на всі нелюдські утиски [56, с. 47].

Еміграційні видання в основному представлені дослідженнями Українського наукового інституту у Варшаві. Так, у серії «Праця Українського Наукового Інституту» світ побачили такі історичні розвідки: А. Яковліва «Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках» (1934) [77], «Діяріуш Гетьмана Пилипа Орлика» за редакцією Я. Токаржевського-Карашевича (1936), Б. Круницького «Гетьман Пилип Орлик» (1937) [34] та два томи збірника «Мазепа» (1938, 1939) [43; 44].

Серед видань, опублікованих в Історичній серії «Праць Українського Наукового Інституту» у Варшаві, слід виокремити два томи збірника «Мазепа», які вийшли друком у 1938 р. та 1939 р. Статті у цих збірниках наукових праць, тематично присвячених гетьману І. Мазепі та його добі, подані із багатою джерельною базою, поясненнями і примітками. До першого тому збірника [43] увійшли дослідження *Д. Дорошенка* «Мазепа в історичній літературі і в житті», *В. Біднова* «Марія-Магдалина, мати гетьмана І. Мазепи», *Я. Токаржевського-Карашевича* «Герб і походження гетьмана І. Мазепи», *М. Возняка* «Бендарська комісія по смерті Мазепи», *В. Січинського* «Гравіюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана», а також три історичні розвідки *Б. Крупницького* «Карл XII в старій і новій шведській літературі», «Мазепа в світлі шведської історіографії», «Пляни Мазепи в звязку з плянами Карла XII перед українським походом шведів». Другий том збірника «Мазепа» [44], як зазначено на обкладинці, вийшов 1939 р., хоча на титульному аркуші та у «Каталозі видань Українського Наукового Інституту в Варшаві, 1930–1939» [25] датується 1938 роком. До видання увійшли історичні розвідки *Б. Крупницького* «Мазепа і шведи в 1708 р.: (на основі споминів і листування сучасників)», «Шведи і населення на Україні в 1708–1709 рр.: (на підставі шведських джерел)» та «З донесень Кайзерлінга 1708–1709 рр.»; праці *Р. Смаль-Стоцького* «Санктуаріум гетьмана І. Мазепи», *В. Біднова* «Церковна анатема на Гетьмана Івана Мазепу»; *О. Лотоцького* «Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепи»; *М. Андрусяка* «Гетьман Мазепа як культурний діяч»; *Б. Крупницького* «Miscellanea Mazeriana. (I. Про старечий вік Мазепи; II. Про дату смерті Мазепи)»; *В. Січинського* «Слідами Мазепи в Галичині»; *І. Сойка* «Портрет А. Войнаровського» та *О. Прицака* «Гетьман І. Мазепа і кн. Анна Дольська».

Із «Каталогу видань Українського Наукового Інституту в Варшаві: 1930–1939», дізнаємося також, що до друку готувався і третій том збірника «Мазепа», який через початок Другої світової війни не побачив світ. У розділі «Готові до друку» редакція подала розписаний зміст третього тому збірника [25, с. 34]. До видання мали увійти дослідження *Б. Крупницького* «Роля запорожців у

шведських операціях 1709 р.», «Шведсько-українські договори 1708–1709 рр.», «Miscellanea 1. Мемуари Габрієля Бельке. 2. Ново-знайдена реляція про Мазепу 1707 р. 3. Петрик і Орлик»; історична розвідка *Д. Оляничина* «Матеріяли в справі двох домагань московського уряду 1715 і 1721 рр. про видачу гетьмана Орлика Австрії», *Б. Стрельчика* «Мазепа в Польщі», «Лист П. Орлика до митрополита Стефана Яворського («Основа», 1862 р., [чис.] 10)» та бібліографічна розвідка *О. Прицака* «Мазепинська бібліографія», яка так і не була опублікована. Варто також зазначити, що у 2011 р. Ольга Ковалевська реконструювала зміст третього тому збірника «Мазепа» та запропонувала свій варіант змісту за виявленими архівними матеріалами [27].

Рукопис «Мазепинської бібліографії, 1688–1938» зберігається в особовому архіві Омеляна Прицака Наукової бібліотеки НаУКМА. У 2012 р. працівники бібліотеки завершили наукове опрацювання та створили опис архіву історика. Із каталогу архіву О. Прицака дізнаємося, що «Мазепинська бібліографія, 1688–1938» складається із двох документів. Перший містить рукописний текст на 703-х аркушах зошита, на «склеєних продовгуватих стрічках паперу» з картками [51, с. 108]. Документ датовано квітнем 1939 р. із приміткою — «до карток 1939 р. додані картки 1970-х рр.». Другий документ містить машинописний варіант тексту обсягом 151 аркуш, який друковано у 1970-х роках. Варто зазначити, що до бібліографії увійшли матеріали українською, французькою, польською, латинською, російською, шведською, угорською та англійською мовами. Докладніше дізнатися про роботу історика над бібліографією вдалося із листувань О. Прицака з І. Борщакком, який тоді жив і працював у Парижі. У листі, датованому 6 жовтня 1938 р., студент Львівського університету О. Прицак звернувся до І. Борщакка з проханням надіслати список усіх його праць і рецензій, які стосуються доби гетьмана Мазепи, оскільки до вже складеної ним бібліографії планував додати праці сучасних дослідників: «Я виготовив до 3-го тому ювіл. збірн. «Мазепа» [...] «Мазепинську бібліографію», досить об'ємну: займає б. 1200 позицій та б. 600 рецензій.» [60, с. 207]. У листі-відповіді від 19 жовтня 1938 р. І. Борщак схвально відгукнувся на прохання О. Прицака:

«Дуже корисну працю робите з бібліографією Мазепи, бо такої бібліографії ще не маємо» і надіслав бібліографію праць про І. Мазепу обсягом шість сторінок [60, с. 208]. Про подальшу долю досліджень Омеляна Прицака дізнаємося з його спогадів: «Мазепинська бібліографія» мала вийти як третій том збірника у слідуючій році [1939], але прихід Червоної Армії до Львова перешкодив» [61, с. 69]. У статті, вміщеній у «Збірнику на пошану професора д-ра Олександра Оглоблина» [20], О. Прицак згадує, що для першої зустрічі з істориком у 1940 р. в Києві привіз йому на оцінку свою працю: «дав на оцінку професора Оглоблина плід моєї кількітної праці — велику Мазепинську бібліографію. Коли я це згадую сьогодні, холодний дріж проходить крізь моє тіло. Це ж бо були часи апогею сталінського терору; ім'я Мазепи було анатемоване. Але професор Оглоблин не виявив ніякого страху. Він з зацікавленням узяв мій рукопис і за деякий час повернув його із своїми цінними заввагами» [20, с. 18-19].

Згадана праця з другого тому збірника «Мазепа» О. Лотоцького «Справа правосильности анатемування гетьмана Івана Мазепи» [41] вийшла також окремим виданням у 1938 р. у Варшаві із друкарні Наукового товариства імені Шевченка у Львові. Тут дослідник ґрунтовно проаналізував відповідність анатемування Мазепи тим канонічним умовам, за яких у православній церкві «вживається» анатемування, і зазначив: «По суті речі анатема — акт правного значіння для охорони церковної громади од людей, для неї чужих чи й небезпечних...» [41, с. 3]. Далі підсумовує: «Не належить право анатемування чинникам ні ієрархічним, — цивільним, зокрема політичним, в тім числі головам держави, бо вони ієрархічної гідности не мають» [41, с. 4]. Згадує тут автор і події, пов'язані з урочистою панахидою по душі гетьмана в київському Софійському Соборі у 1918 р. О. Лотоцький називає це фактом суто політичним.

Цікавим є ставлення до гетьмана Івана Мазепи самого Павла Скоропадського та його гетьманату. У 1939 р «Літопис Червоної Калини» опублікував статтю М. Андрусяка «Гетьманський уряд і панахида по Мазепі в Києві 1918 р» [1]. Тут автор зазначив, що уряд гетьмана Павла Скоропадського не сприяв святкуванню

пам'яті гетьмана Мазепи і подав текст протоколу засідання Ради Міністрів від 9 липня 1918 р.: «... Рада Міністрів одноголосно визнала, що день пам'яті гетьмана Мазепи, якого національно-патріотична роля в історії України уявляється дуже спірною, національним святом лічити не можна... Рада Міністрів визнала небажаним, щоби хто небудь з її членів був на панахиді 10-го липня» [1]. Панахиду проігнорували Павло Скоропадський та київський митрополит Антоній Храповицький.

Що стосується видань, присвячених Павлові Скоропадському і його гетьманату, то тут на перший план виходять праці його прибічників і політичних опонентів. Ігор Гирич називає дві типологічні характеристики доби Павла Скоропадського. Вони в багатьох пунктах діаметрально протилежні, залежно від того, хто є їх автором — представники Української Держави (гетьманці) чи прихильники УНР (республіканці) [71]. Анатолій Кентій говорить про зіткнення між «гетьманцями» та «націоналістами», яке було можливе «з огляду на істотні розбіжності світоглядного порядку, на різні погляди стосовно методів і форм політичної діяльності», і зазначає, що стосунки націоналістів з гетьманцями віддзеркалювали той стан справ, який утворився в українському середовищі після визвольних змагань 1917–1920-х років [26, с. 222].

На сторінках тогочасних книжкових і періодичних видань точилася гостра полеміка між представниками політичних течій. Дмитро Дорошенко, прихильник П. Скоропадського, розглядав гетьманат саме як українську, а не малоросійську форму правління. Сучасний дослідник Ігор Гирич акцентує на тому, що саме Дорошенко став творцем історичного міфу українськості гетьманату та його переваг порівняно з УНР Центральної Ради і Директорії. А після війни за державність, перебуваючи в еміграції, він долучився до Українського союзу хліборобів-державників, став членом Ради присяжних (ЦК партії) УСХД й наближеною до Скоропадського особою [71, с. 404].

Так, у виданні «Історія України, 1917–1923 рр. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року» [16], яке вийшло з друку в Ужгороді 1930 р., Д. Дорошенко докладно та схвально описав прихід до влади П. Скоропадського, його команду, зовнішню та

внутрішню політику. У передмові автор зазначив: «пишучи свою працю в мало сприятливих умовах еміграційного життя [...] не міг претендувати, щоб моя «Історія» давала повний і всесторонній образ подій [...] через те мимоволі багато сторінок з життя описуваної мною доби освітлено дуже неповно, і, може, не зовсім точно». Дорошенко наголосив, що з цих причин йому тяжко позбутися суб'єктивізму, оскільки він був учасником тих подій. Наприкінці передмови дослідник подякував за сприяння у зборі матеріалів, поради та замітки П. Скоропадському, В. Липинському та ін. На згадане видання Гліб Лазаревський опублікував рецензію у другому і третьому збірниках «За державність» (1930, 1932) [18; 19]. Тут рецензент критично та іронічно узагальнив думку Д. Дорошенка: «шановний автор, видаючи свого (не має й мови, дуже цікавого й коштовного) творця, мав, між іншим, на увазі підкреслити й довести людності, що українські діячі національного напрямку зробили велику історичну помилку, проголосивши повстання проти гетьмана, тим самим поваливши не тільки політично, економічно й культурно-освітньо творчу гетьманську державу, але взагалі українську державу, і що, коли б не було проголошено повстання проти гетьмана, українська держава квітнула б і розвивалася й тепер» [19, с. 265]. Далі Г. Лазаревський підсумував, що, насправді, повстання в листопаді 1918 р. проти гетьмана — то «була історична неодмінність, велика, суто патріотична, в найкращому розумінні цього слова, справа» [19, с. 267].

Якщо Д. Дорошенка називають творцем історичного міфу українськості гетьманату, то ідеологом гетьмана в еміграції був В'ячеслав Липинський, який очолював «Український союз хліборобів-державників» (створений у Відні 1920 р.). Він став автором класичних тез, які виправдовували проголошення Павлом Скоропадським «Федеративної грамоти», його невизначений український курс [71, с. 429]. Ці тези В. Липинський опублікував у відомих «Листах до братів-хліборобів» (1919–1926) [38]. У 1931 р. В. Липинський писав: «...з цілим завзяттям, з яким все своє життя робив і роблю те, в що вірю, узявся я за працю — з одного боку над продовжуванням формулювання нашої ідеології, а з другого — над відновленням авторитету гетьмана і сотворенням

легенди роду Скоропадських. Така легенда була необхідна для осягнення двох цілей: 1) виховання нею самого гетьмана; 2) підготовки громадянства для майбутнього сприйняття династії і гетьманства» [37]. Після розколу, пов'язаного із розбіжностями в ідеях В. Липинського і П. Скоропадського щодо існування руху, прихильники гетьмана об'єдналися у «Союз гетьманців-державників». На зміну правово-конституційній версії монархізму, яку пропагував В. Липинський, прийшла авторитарна, яку сповідував П. Скоропадський [52, с. 105]. Так, у 1933 і 1935 роках накладом «Союзу гетьманців-державників» у Чикаго вийшли друком брошури, підписані псевдонімом «Самовидець»: «Недавня Гетьманщина: У 15-ті роковини Гетьманщини з 1918-го року» (1933) [66], «Гетьман Павло Скоропадський а земельне питання» (1935) [65], «Хто є гетьман Павло Скоропадський?» (1935) [68], «Самостійник чи федераліст? Правда про Гетьмана Павла Скоропадського» (1935) [67]. У вказаних виданнях автор активно намагався спростувати всі закиди на адресу провального правління гетьмана і його промосковську орієнтованість, назвавши це «безсовісною партійною агітацією».

У відповідь на видання із гетьманського табору, у Варшаві 1934 р. вийшла друком книга Святослава Доленги (псевдонім Андрія Крижанівського) «Скоропадщина» [32]. Автор у дуже різкій формі критикує не тільки гетьмана Скоропадського, а й Українську Державу, яку він створив. «Відродження» Скоропадського в еміграції називає спробою відродження «генеральної малоросійської лінії в українській історії». Вже в самій передмові автор чітко окреслив мету виходу видання: «показати, що так зв. український гетьманський рух є властиво, нічим іншим, лише одним з станів зручно замаскованого політичного українського москвофільства» [32, с. 8]. Період гетьманської держави А. Крижанівський характеризує як підсумок цілої доби в українській історії, яка почалася від трагічного упадку Мазепи й «тягнеться впродовж багатьох років, аж до вибуху української революції, доби, коли майже ціле українське панство самоотвержено пішло служити Москві [...] коли на Україні стало ганебно тихо, немов в домовині...» [32, с. 6]. Натомість повстання проти гетьмана

вважає правильним шляхом у боротьбі з Москвою. Зауважимо, що у виданні подано детальний аналіз ідеології, історії, персонального складу та діяльності гетьманського руху в еміграції.

О. Павлів-Білозерський у праці «Боротьба світів на Україні: Нарис історії української революції 1917–1920 р.» [53] говорить про державний замах німців і генерала Скоропадського проти української влади. Підписана псевдонімом О. Слободич книга побачила світ у видавництві «Самоосвіта» (Яворів) у двох накладах у 1930 [53] і 1933 [54] роках.

Тим часом у Варшаві 1934 р. вийшла книга Бориса Ольхівського «Московська масонерія й дорадники греко-католицької гієрархії» [50], у додатках до якої опубліковано документи стосовно публічної дискусії в справі належності П. Скоропадського до московської масонської ложі. Б. Ольхівський доводить, що переворот 1918 р., який поставив П. Скоропадського на чолі Української Держави, був «інспірований московською масонерією та переведений за її гроші, і, що П. Скоропадський зрікся суверенності України та проголосив федерацію з Московщиною, як слухняне знаряддя масонської організації» [50, с. 3]. Подана у додатку до книги стаття Миколи Кочубея (учасника «Українського союзу хліборобів-державників») «В справі приналежності П. Скоропадського до масонської ложі» була опублікована у другому томі «Збірника Хліборобської України» (1933). Тут М. Кочубей також наголосив, що ще з 1918 р. існували твердження про належність П. Скоропадського до ложі «Нарцис», філії «Grand Orient» [50]. За дорученням В. Липинського М. Кочубей перевіряв ці твердження в антимасонській організації в Парижі й одержав підтвердження, що Скоропадський перебуває в ложі. А 1928 р. група масонів з ложі звернулася до Скоропадського з вимогою повернути видані йому 1918 р. 100.000 карбованців по курсу 50 нім. феніків [пфенінгів] за карбованець [50, с. 18]. Сам П. Скоропадський наполягав на твердженні: «в ложі бував, але ритуалу не приймав», а масонів вважав просто «корисними йому людьми». Варто зауважити, що в аналізованому виданні автором зазначений Борис Крупницький. Справжнє прізвище автора встановлено за дослідженням Олександра Ільїна «Андрій Крижанівський — український письменник-неоромантик із берестейського

Полісся» [21]. Тут зазначено, що Андрій Крижанівський, Модест Куницький і Борис Ольхівський були настільки дружні, що писали іноді статті не під своїм власним прізвищем, а під прізвищем друга. Так, аналізоване видання Борис Ольхівський підписав як «Модест Куницький».

У 1938 р. у Варшаві з-під пера Андрія Крижанівського вийшла брошура «В річницю ганьби і сорому» [31], підписана псевдонімом Святослав Доленга. У передмові автор зазначив, що мета видання полягала у розвінчанні легенди про Скоропадського як національного героя. В Канаді того ж 1938 р. український націоналіст Микола Ростовець друком «Нового Шляху» видав працю «Скоропадський і скоропадчуки» [64], де розкритикував і уряд УНР, і гетьманат Скоропадського. Наприкінці видання автор підсумував: «Скоропадщина сьогодні готова продатися кому завгодно, але остаточна її мета одна: ставка на єдину, неділиму Росію» [64, с. 39].

До 20-річного ювілею Гетьманату 1938 р. у Львові окремою відбиткою з альманаху «За велич нації» вийшла друком історично-генеалогічна студія Омеляна Пріцака «Рід Скоропадських» [63]. Володимир Потульницький у своєму дослідженні стосунків П. Скоропадського й О. Пріцака пише, що з приводу підготовки видання родоводу Скоропадських Омелян Пріцак листувався з гетьманом, і що генеалогічні відомості подала дружина гетьмана Олександра Скоропадська [59, с. 141]. Видання вміщує біографічні довідки про всіх представників роду Скоропадських. Тут автор зазначив, що рід Скоропадських бере свій початок з половини XVII ст. в особі Федора Скоропадського, який був дідом відомого гетьмана Івана Скоропадського.

Отже, впродовж 1930–1939 рр. на західноукраїнських землях та в еміграції вийшло близько 25 праць, присвячених добі Івана Мазепи, та близько 17 видань, присвячених гетьманату Павла Скоропадського. Ці дві постаті посідають знакове місце в історії української держави, навколо них виникають гострі суперечки, перехрещуються різні думки. А висновки дослідників щодо дискурсу гетьманства багато в чому залежать від суспільних політичних стереотипів, режиму влади й особистих переконань. Підсумовуючи, наведемо цитату із журналу «Молоде життя» за 1959 р.: «Поразка

Мазепи стала початком ще сильнішого незалежницького руху, прихильників якого Москва назвала мазепинцями і цю назву прийняли з гордістю не тільки послідовники Мазепи, гетьман Пилип Орлик із своїми соратниками, але й ті українці, що ідею Самостійности України виписали на прапорах українських партій на початку 20 ст. і на прапорах збройних формацій Січового Стрілецтва, українських армій 1917–1920-х років...» [17].

1. *Андрусяк М.* Гетьманський уряд і пахарида по Мазепі в Києві 1918 р. / подав: *М. Андрусяк* // Літопис «Червоної Калини». — 1939. — Чис. 7. — С. 10.
2. *Андрусяк М.* Зв'язки Мазепи з Станиславом Лещинським і Карлом XII / *М. Андрусяк*. — [Львів, 1933]. — 26 с.
3. *Андрусяк М.* Мазепа і Правобережжя / *Микола Андрусяк*. — Львів : Друк. Ставр. ін-ту в аренді І. Тиктора, 1938. — 106 с. : портр. — (Квартальник Вістника ; чис. 2 (18)).
4. *Байрон Д.* Мазепа / *Джордж Байрон* ; пер. з англ. мови *Дмитра Загула* ; вступ. ст. і ред. *Є. Ю. Пеленського*, с. 5-12. — [Львів] : Измагд, [1938]. — 47 с. — (Літературна бібліотека ; чис. 1).
5. [*Бжеський Р.*]. Гетьман Мазепа: в світлі фактів і в дзеркалі «історій» : у 2 кн. / *Р. Млиновецький*. — Вид. 3-тє., допов. — Торонто, 1976. — Кн. 2. — 376 с.
6. *Борщак І.* Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручник Людовика XV-го (1742–1759): з невідомих документів з 7 тогочасними ілюстраціями / *Ілько Борщак*. — Львів : Вид. кооп. «Червона Калина», 1932. — 206, 1 с. : іл. — (Франція й Україна: студії про франко-українські взаємини в минулому ; кн. 4).
7. *Борщак І.* Войнаровський: сестринок гетьмана Івана Мазепи, друг Аврори Кенігсмарк і сибірський вязень / *Ілько Борщак*. — Львів : Вид. кооп. «Хортиця», 1939. — 157, 3 с. : іл.
8. *Борщак І.* Коли народився Мазепа? / *Ілько Борщак* // Діло. — 1932. — Чис. 92 (27 квіт.). — С. 2.
9. *Борщак І.* Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / *Борщак І., М. Рене* ; авторизований пер. і передмова *М. Р. [Михайла Рудницького]*, с. III–IX. — Львів : накладом «Червоної Калини». З друк. Наук. Тов. ім. Шевченка у Львові, 1933. — IX, 179, 1с.
10. *Борщак І.* Мазепа — людина й історичний діяч / *Ілько Борщак* // Записки Наукового Товариства імени Шевченка. — Львів : накладом

- Товариства. З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка, 1933. — Т. 152 : Праці Історично-філософичної секції під ред. *Івана Крипякевича*. — С. 1-33.
11. *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровський : іст. есе / *Ілько Борщак*. — Київ, 1991. — 256 с.
 12. *Верстюк В.* Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави 1918 р. / *Владислав Верстюк* // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року. — Київ, 1999. — С. 142-147. — (Студії з архівної справи та документознавства ; т. 5).
 13. *Возняк М.* Коли народився Мазепа? / *М. Возняк* // Діло. — 1932. — 12 жовт. (чис. 226). — С. 4.
 14. Гетьман Павло Скоропадський, (1873–1945) : матеріали для біобібліогр. / НАН України, Центр. Наук. Б-ка ім. В. І. Вернадського, Музей гетьманства Голов. Упр. Культури м. Києва ; уклад.: *Г. Шовкопляс, І. Шовкопляс* ; бібліогр. ред. *О. Онищенко*. — Київ, 1996. — 54 с.
 15. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / *Я. Грицак*. — Київ : Генеза, 1996. — 356 с.
 16. *Дорошенко Д.* Історія України, 1917–1923 рр. Т. II : Українська Гетьманська Держава 1918 року / *Дмитро Дорошенко*. — Ужгород : накладом Дра Осипа Цюпки, 1930. — 424, LXXXVI с. : іл.
 17. «Же през шаблю маєм права...» // Молоде життя. — 1959. — Січ.-лют. (чис. 1). — С. 1.
 18. За державність: матеріали до історії війська Українського. — Каліш : Видає Укр. Воєн.-Іст. Т-во, 1930. — Зб. 2. — 216, [3] с. : іл.
 19. За державність: матеріали до історії війська Українського. — Каліш : Видає Укр. Воєн.-Іст. Т-во, 1932. — Зб. 3. — 273 с. : іл.
 20. Збірник на пошану проф. дра Олександра Оглоблина / відп. ред. *Василь Омельченко*. — Нью Йорк : вид. Укр. вільної академії наук у США, 1977. — 482 с. — (Українська вільна академія наук у США ; зб. III).
 21. *Льїн О.* Андрій Крижанівський — український письменник-неоромантик із берестейського Полісся [Електронний ресурс] / *Олександр Льїн* // Справа : білорусько-укр. альманах Т-ва укр. л-ри при Спільці білоруських письменників. — 2016. — Режим доступу до ресурсу: <http://druzi.by/wp-content/uploads/2014/08/Трэці-альманах.pdf>. — Назва з екрана.
 22. *Історик І.* Богдан Лепкий. Мазепа. Ч. 1. Мотря : (Вступ, характеристика осіб, історична основа, зміст) / *зладив І. Історик*. — Львів : накладом Укр. Книгарні й Антикварні у Львові. Друк. ОО. Василян в Жовкві, [1932]. — 36 с. — (Літературно-Критична Бібліотека ; чис. 52).

23. *Історик І. Богдан Лепкий. Мазепа. Ч. II. Не вбивай. Ч. III. Батурин* : (Вступ, характеристика осіб, історичний підклад, зміст) / зладив *І. Історик*. — Львів : накладом Укр. Книгарні й Антикварні. Друк. ОО. Василян у Жовкві, [1932]. — 36 с. — (Літературно-критична бібліотека ; чис. 53).
24. *Капелюшний В. Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис* : монографія / *Валерій Капелюшний, Олена Коваль*. — Київ : Інтерсервіс, 2018. — 480 с.
25. Каталог видань Українського Наукового Інституту в Варшаві: 1930–1939. — Варшава : з друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1939. — 42 с.
26. *Кентій А. ОУН та гетьманський рух у 1930-х — на початку 1940-х років / Анатолій Кентій // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року*. — Київ, 1999. — С. 222-224. — (Студії з архівної справи та документознавства ; т. 5).
27. *Ковалевська О. Збірник «Мазепа»: спроба реконструкції видавничого проекту 1939–1949 рр.* / *Ольга Ковалевська* ; НАН України, Ін-т історії України ; Музей-архів ім. Д. Антоновича УВАН у США. — Київ : Темпора, 2011. — 176 с. : іл.
28. *Ковалевська О. Образ гетьмана Івана Мазепи в українській історіографії* / *Ольга Ковалевська // Академічні й до академічні образи української історіографії* : кол. монографія / відп. ред. *О. А. Удод*. — Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2012. — С. 517-572.
29. *[Коваленко Г.]*. Зрада : іст. драма на три дії з часів гетьмана Мазепи. 1. На передодні Полтавської баталії. 2. Чорні хмари. 3. Зрада / *Г. К.* — Коломия : накладом вид-ва «Чорногора». Печатано в друкарні СО-ВА, в Коломиї, 1931. — 58 с. — (Театральна Бібліотека ; чис. 1).
30. *Корольов Г. Академічний дискурс дослідження історії Української революції 1917–1921 років (90-ті р. ХХ ст. — початок ХХІ ст.)* / *Г. Корольов // Історіографічні дослідження в Україні*. — 2012. — Вип. 22. — С. 371-384.
31. *[Крижанівський А.]*. В річницю ганьби й сорому / *Святослав Доленга*. — Варшава : вид. Модеста Куницького. Друк. «АБЦ» у Варшаві, 1938. — 16 с.
32. *[Крижанівський А.]*. Скоропадщина / *Святослав Доленга* ; «Передмова» *Святослав Доленга [Андрій Крижанівський]*, с. 3-8. — Варшава : накладом Модеста Куницького. Друк. «А.В.С.» Варшава, 1934. — 174, [2] с.
33. *Крупницький Б. Гетьман Мазепа в освітленню німецької літератури його часу* / *д-р Борис Крупницький*. — Жовква : накладом ред. «Записок ЧСВВ». Друк. ОО. Василян у Жовкві, 1932. — 27, [1] с. — (Бібліотека «Записок Чину Св. Василя Вел.» ; чис. 8).

34. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672–1742) : огляд його політичної діяльності / *Борис Крупницький*. — Варшава : друк. НТШ, 1937. — 251, [6] с. — (Праці Українського Наукового Інституту ; т. 42. Серія історична ; кн. 4 / редагує: секретар, проф. *Роман Смаль-Стоцький*).
35. *Кульчицький С.* Гетьманат та його роль в історії: Українська держава Павла Скоропадського у вітчизняному державотворчому процесі [Електронний ресурс] / *Станіслав Кульчицький* // *День*. — 2008. — Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/getmanat-ta-yogo-rol-v-istoriyi>. — Назва з екрана.
36. *Кульчицький С. В.* Нотатки про українську революцію / *С. В. Кульчицький* ; НАН України, Ін-т історії України. — Київ, 2001. — 87 с.
37. *Липинський В.* Комунікат / *В'ячеслав Липинський* // Збірник Хліборобської України. — 1931. — Т. 1. — С. 19.
38. *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. Писані 1919–1926 р. / *В. Липинський*. — Відень : [б. в.], 1926. — XLVIII, 580 с.
39. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : в 2 т. / *Іван Лисяк-Рудницький* ; пер. з англ.: *У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дециці, Г. Киван, Е. Панкєєвої*. — Київ : Основи, 1994. — Т. 1. — 554 с.
40. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе : в 2 т. / *Іван Лисяк-Рудницький* ; пер. з англ.: *М. Бадік, Я. Грицака*. — Київ : Основи, 1994. — Т. 2. — 573 с.
41. *Лотоцький О.* Справа правосильности анатемування гетьмана Ів. Мазепи / *Олександр Лотоцький*. — Варшава : друк. НТШ, 1938. — 14 с.
42. *Лужницький Г.* Мотря: інсценізація історичної повісти Б. Лепкого на 5 картин / *Г. Меріям-Лужницький і Луць Лісевич [Лісовий Л.]*. — Львів : накладом Миколи Матвійчука. 3 друк. Наук. т-ва ім. Шевченка, [1932]. — 46 с.
43. Мазепа : збірник. — Варшава : з друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1938. — Т. 1. — 161, [3] с. : іл. — (Праці Українського Наукового Інституту ; т. 46. Серія філософічна ; кн. 5 / редагує: секретар, проф. *Роман Смаль-Стоцький*).
44. Мазепа : збірник. — Варшава : з друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1938. — Т. 2. — 117, [3] с. : іл. — (Праці Українського Наукового Інституту ; т. 47. Серія філософічна ; кн. 6 / редагує: секретар, проф. *Роман Смаль-Стоцький*).
45. *Мазепа І.* Твори / Гетьман *Іван Мазепа* ; вступ. ст. й ред. м-ра *Є. Ю. Пеленського*. — Львів : з друк. вид. с-ки «Діло», 1932. — 29, [3] с. : іл. — (Дажбог ; чис. 3).
46. Мазепинська виставка // *Вогні*. — 1932. — Чис. 9 (18). — С. 125.

47. Мазепіана : матеріали до бібліографії (1688–2009) / упоряд. та авт. передм. *О. О. Ковалевська* ; відп. ред. *О. А. Удод*. — Київ : Темпора, 2009. — 248 с.
48. *Николин Б.* Їх милість ясновельможний пан гетьман Іван Мазепа / *Б. Николин*. — Львів : Всесвіт, 1936. — 36 с.
49. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / *Олександр Оглоблин*. — Нью-Йорк ; Париж ; Торонто : вид. Орг. Оборони Чотирьох Свобід України, Ліги Визволення України. — 1960. — 406, [3] с. — (Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка ; т. 170).
50. [*Ольхівський Б.*]. Московська масонерія й дорадники греко-католицької гієрархії / *Модест Куницький*. — [Варшава] : накл. влас. Друк. «А.В.С.», Варшава, 1934. — 19 с.
51. Омелян Йосипович Прицак, (07.04.1919–29.05.2006). Видатний вчений, філолог, сходознавець, історик: Опис № 1 документів постійного зберігання за VI–VIII ст. — 2010 р. — Національний університет «Києво-Могилянська академія». Науковий архів наукової бібліотеки. — 284 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1724/Опис%20ОП%201.pdf?sequence=17&isAllowed=y>. — Назва з екрана.
52. *Осташко Т.* Павло Скоропадський — лідер українського гетьманського руху / *Тетяна Осташко* // Український історичний журнал. — Київ : Дієз продукт, 2008. — Вип. 4 (№ 481). — С. 96-110.
53. [*Павлів-Білозерський О.*]. Боротьба світів на Україні : нарис історії української революції 1917–1920 р. Ч. II : Боротьба московських більшовиків проти Української Народньої Республіки. Прихід німецько-австрійської армії на Україну. Державний замах Німців і гетьмана Скоропадського проти У.Н.Р. Гетьманська влада. Побіда української революції : (з ілюстраціями) / нап. *О. Слободич*. — Яворів : накладом укр. вид. спіл. «Громада». З друк. Е. Шпильки в Яворові, 1930. — 40 с. : іл. — (Видавництво «Самоосвіта» ; відділ суспільно-історичних наук ; чис. 6).
54. [*Павлів-Білозерський О.*]. Боротьба світів на Україні : нарис історії української революції 1917–1920 р. Ч. II: Мир у Бересті. Прихід австрійсько-німецької армії на Україну. Державний замах німців і генерала П. Скоропадського проти української влади. Побіда української революції: (З образками) / написав *О. Слободич*. — 2-ге вид. — Яворів : накладом «Самоосвіти». З друк. Едварда Шпильки в Яворові, 1933. — 39, [1] с. : іл. — (Видавництво «Самоосвіта» основане при співучасті Українського Робітничого Союзу ; відділ суспільно-історичних наук ; чис. 6).

55. *Пачовський В.* Гетьман Мазепа : містерія воскресення в 5 діях / *Василь Пачовський*. — Перемишль : накладом О. Гамерського. 3 друк. А. Блюя, 1933. — 94, [2] с. — (Видавництво : Краса і сила ; чис. 3).
56. *Пачовський В.* Іван Мазепа: Життя й діяльність. Із приводу 250-ліття вибору гетьманом. З додатком Мазепиної вірші «Всі покою щире прагнуть». З 12 образками й 1 картою / *Василь Пачовський*. — Львів : накладом т-ва «Просвіта». 3 друк. вид. с-ки «Діло», 1937. — 48 с. : іл., портр. — (Видання товариства «Просвіта» ; чис. 841 (7)).
57. *Песоцький М.* Соціал-демократичний рух в історії України : історіографічні аспекти дослідження / *М. Песоцький* // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 80-89.
58. *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року : іст. нариси / *Руслан Пиріг*. — Київ : Ін-т історії України НАН України, 2011. — 336 с.
59. *Потульницький В.* Павло Скоропадський та Омелян Прицак: історія взаємостосунків 1943–1945 рр. / *Володимир Потульницький* // Українська орієнталістика. — 2013–2014. — Вип. 7-8. — С. 141-148.
60. *Потульницький Г.* Матеріали Ілька Борщака в особовому архіві Омеляна Прицака / *Георгій Потульницький* // Краєзнавство. — 2013. — № 4. — С. 205-209.
61. *Прицак О.* Мій шлях історика // *Прицак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / *Омелян Прицак* ; Академія наук України, Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії, Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту. — Київ ; Кембрідж, 1991. — С. 63-78.
62. *Прицак О.* [Рец. на кн.]: Д-р Микола Андрусак. Мазепа і Правобережжя / *Омелян Прицак* // Літопис «Червоної Калини». — 1938. — Чис. 7/8. — С. 35-36.
63. *Прицак О.* Рід Скоропадських : (історично-генеальогічна студія) / *Омелян Прицак*. — Львів : Графічні заклади «Victoria», 1938. — 21 с. : портр., табл.
64. *Ростовець М.* Скоропадський і скоропадчуки / *М. Ростовець*. — Саскатун, Саск. : Друком «Нового Шляху», 1938. — 40 с.
65. *Самовидець.* Гетьман Павло Скоропадський а земельне питання / написав *Самовидець*. — Шикаго [Чикаго] : Вид. Союзу Гетьманців Державників [СГД] Америки. 3 друк. СГД, 1935. — 7, [1] с. : фото.
66. *Самовидець.* Недавня Гетьманщина: у 15-ті роковини Гетьманщини з 1918-го року / написав *Самовидець*. — Шикаго [Чикаго], 1933. — 64 с. : іл.
67. *Самовидець.* Самостійник чи федераліст?: Правда про Гетьмана Павла Скоропадського / написав *Самовидець*. — Шикаго [Чикаго] : Вид. Союзу Гетьманців Державників [СГД] Америки. 3 друк. СГД, 1935. — 12 с. : фото.

68. *Самовидець*. Хто є гетьман Павло Скоропадський? / написав *Самовидець*. — Шикаго [Чикаго] : Вид. Союзу Гетьманців Державників [СГД] Америки. З друкарні СГД, 1935. — 8 с. : фото.
69. *Свенціцький І.* Доба гетьмана Мазепи: (промова на відкритті Мазепиної виставки [в Національному музеї у Львові]) / *І. Свенціцький*. — [Львів] : Друкарня «Діла», [1932]. — 8 с.
70. Серед нових книжок // *Вогні*. — 1932. — Чис. 9 (18). — С. 128.
71. *Скоропадський П.* Спогади: кінець 1917 — грудень 1918 / *Павло Скоропадський* ; пер. з рос. *Е. Соловей* ; упоряд. *Ігор Гирич*. — Київ : Наш формат, 2017. — 456 с.
72. *Смаль-Стоцький Р.* Мазепинські традиції старої У.Н.Р. / *Проф. д-р Роман Смаль-Стоцький*, Маркет університет. — New York, 1961. — 28 с. — (Наукове Товариство ім. Шевченка ЗДА: Доповіді ; чис. 18).
73. *Терещенко Ю.* Генеза українського консерватизму [Електронний ресурс] / *Юрій Терещенко* // *Тиждень*. — 2018. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/207443>. — Назва з екрана.
74. *Терещенко Ю.* Скарби історичних традицій / *Юрій Терещенко*. — Київ : Темпора, 2011. — 560 с.
75. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції 1914–1939 рр. : бібліогр. покажчик. Т. 4 : 1928–1931, у 2 кн. Кн. 1 : 1928–1929 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ наукової бібліографії ; уклад.: *Л. Гльницька* (кер. проекту), *Т. М. Дубова*, *Л. Я. Кужель*, *І. В. Морозова*, *Н. А. Рибчинська* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2018. — 498 с.
76. Українська книга в Галичині, на Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції 1914–1939 рр. : бібліогр. покажчик. Т. 4 : 1928–1931, у 2 кн. Кн. 2 : 1930–1931 / НАН України, ЛННБ України ім. В. Стефаника, відділ наукової бібліографії ; уклад.: *Л. Гльницька* (кер. проекту), *Т. М. Дубова*, *Л. Я. Кужель*, *І. В. Морозова*, *Н. А. Рибчинська* ; відп. ред. *М. М. Романюк*. — Львів, 2018. — С. 499–1044.
77. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках / *Андрій Яковлів*. — Варшава : з друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1934. — 175, [5] с. — (Праці Українського Наукового Інституту ; т. 19. Серія правнича ; кн. 3 / редагує: секретар, проф. *Роман Смаль-Стоцький*).